

Борис БОЕВ
Институт за изследване на населението
и човека – Българска академия на науките, България

ЗАКОНЪТ ЗА БЕЖАНСКИЯ ЗАЕМ ОТ 1926 Г.
И КОНЦЕПЦИЯТА ЗА НАСТАНЯВАНЕ
НА БЪЛГАРСКИТЕ БЕЖАНЦИ

Boris BOEV
Institute for Population and Human Studies –
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

THE REFUGEE LOAN ACT OF 1926
AND THE CONCEPT OF HOUSING
BULGARIAN REFUGEES

The study aims to clarify how the concept of housing Bulgarian refugees was implemented in the context of the 1926 Refugee Loan Act under the auspices of the UN. It analyzes the new means proposed by the government of Andrey Lyapchev (1926–1931) for the realization of the concept of permanent accommodation of the Bulgarian refugees on the territory of the Third Bulgarian Kingdom. It also presents criticisms and alternative proposals of the government project, which were opposed by the parliamentary opposition, mainly in the face of the Democratic Party, the National Liberal Party, and the Bulgarian Agrarian People's Union. An attempt has been made to assess the validity and effectiveness of the views of the government and the opposition on resolving the Bulgarian refugee issue in the specific historical situation of the mid-1920s.

Keywords: Bulgarian refugee issue; government of Andrey Lyapchev; National Assembly of Bulgaria; legislation; concept.

Една от най-тежките последици за България от загубата в Първата световна война е българският бежански въпрос. Последният е съществувал и преди войните, но след 1918 г. вече прераства в мащабна хуманитарна криза. По данни на Българския Червен кръст през 1918–1925 г. в страната пристигат нови 260 000 български бежанци: около 200 000 от Тракия и Македония, 30 000 от Мала Азия, 20 000 от Добруджа и 10 000 – от Западните покрайнини (Българско дружество Червен кръст 1925: 15). Чуждестранни представители като Емил Вандервелд и Люсиен Крамер, посетили България през 1924–1925 г., са потресени от видяното. Те информират европейската общественост, че когато „...ний видяхме мизерното положение на бежанците в България, ний си въобразихме, че сме в един от кръговете на пъкъла на Данте“ (Крамер 1925: 1–2). За тях това е „...един същински европейски скандал, който не може вече да се понася“ (Крамер 1925: 2).

Правителствата на Ал. Стамболийски (1920–1923 г.) и на Ал. Цанков (1923–1926 г.) полагат усилия за справяне с българския бежански въпрос, включително и в областта на законодателство, зад което стои определена управленска концепция. Във връзка с това още тук, в началото, е необходимо да се уточни и едно ключово понятие, което ще бъде използвано в изследването, а именно – понятието „концепция“. Тя може да се дефинира като „система от възгледи относно съдържанието, принципите и основните направления на съответната политика, които отразяват представите на управляващите за най-ефективното ѝ реализиране“ (Александров 2017: 20).

Водещите концепции до средата на 20-те години на XX век са две.

Първата разглеждана концепция е продължение на наложеното в предходния исторически период разбиране за разрешаване на този въпрос, което доминира в политиката на българската държава през цялата епоха от Освобождението през 1878 г. (с появата на първите бежанци от останалите под чужда власт български земи), та чак до края на Първата световна война през 1918 г. (и съответно Ньойския мир от 1919 г.). Тази концепция се основава на идеята, че бежанският проблем е с временен характер и той ще ангажира вниманието на властимащите за кратък период, само дотогава, докато стане възможно свободно и безпрепятствено завръщане на бежанците по родните им места. В съответствие с тази идея са и предначертаните от тях средства за осъществяването ѝ. Става въпрос за действия, свързани с временно настаняване (придружено с минимално осигуряване на прехрана, облекло, медицинска помощ), което обикновено се случва в близост до границата, край жп гари и др. Те са от такъв характер, тъй като се очаква възможно най-скоро условията в напуснатата област да се нормализират или чрез въвеждане на реформи от страна на съседните държави, или чрез насилствено присъединяване на съответните земи към българското царство. Тази концепция има различни основания. Във външнополитическо отношение тя отразява стремежа на управляващите за справедливо разрешаване на българския национален въпрос, посредством включване в рамките на единна България на всички територии, обитавани приоритетно от българско население. Във вътрешнополитически аспект тя свежда до минимум потребните от страна на държавата средства за нейната реализация и гарантира ограничаване на негативните икономически и обществени последици за България (по-високи нива на безработица и бедност, по-изострени и масови социални конфликти и др.).

Двете национални катастрофи, породени от участието на България в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война, предопределят формирането на идеята и предприемането на действия от управляващите (първоначално от БЗНС, а след 1923 г. – и на Демократическия сговор) по отношение на приемането и прилагането на мерки с относително постоянен характер (преди всичко осигуряване на постоянно жилище и поминък) спрямо установилите се и установяващите се български преселници от Македония, Тракия, Добруджа, Западните покрайнини и др. Общо е становището, че, породени

преди всичко от непремерения национализъм на старите режими и амбициите на бившия цар Фердинанд, тези процеси до голяма степен са с необратим характер. Така новите следвоенни обстоятелства налагат разработването на втората основна концепция за разрешаването на бежанския въпрос – тази, според която на бежанците, трябва да се гледа като на население, което се заселва в страната за постоянно и всички действия в това направление трябва да са насочени към безпроблемното осъществяване на този процес. Тази стратегическа промяна във възгледите по бежанския въпрос, която се официализира в края на 1920 г. чрез Закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им (ЗЗБОП) за пръв път от правителството на БЗНС (1920–1923), се обуславя от загубата на непосредствената, скорошна перспектива България да получи по един или друг начин правото на държавен суверенитет върху отнетите земи, а също и от илюзорната възможност съседните балкански страни да осигурят права на национални малцинства на останалите да живеят извън границите на българското царство сънародници по кръв, вяра и език. Тази концепция се запазва непроменена в основата си и по време на първото правителство на Демократическия сговор начело с Ал. Цанков (1923–1926 г.). И при земеделското управление, и при дошлите след него на власт деветоюнци се предвижда концепцията за настаняване на българските бежанци за постоянно на територията на Третото българско царство да се реализира със собствени усилия и средства на държавата.

Същевременно по време на дебатите във връзка с обсъжданията на допълненията към ЗЗБОП от 5 юли 1924 г., се прави опит за реабилитация на концепцията за разрешаване на бежанския въпрос посредством осигуряване възможност на изселниците да се завърнат по родните си места. Това мнение се споделя под една или друга форма и от отделни комунистически, социалдемократически, сговористки, земеделски и други депутати. Основното в тяхната сравнително сходна позиция е да се търсят начини за завръщане на бежанците по родните им места, но вече не чрез българска военна намеса, и не толкова чрез преговори със съседните балкански страни, колкото чрез активна дипломатическа дейност в Обществото на народите (ОН) и в търсене на съдействие от страна на държавите-победителки в Първата световна война, главно Франция, Великобритания и САЩ. Един успех на тази дипломатическа дейност би спомогнал за кардиналното разрешаване на българския бежански въпрос. Действителността обаче е съвсем различна. Ясно е на всички тогавашни трезвомислещи политици, че на този етап от историческото развитие на страната подобна идея не би била реално осъществима. За това пишат и международните наблюдатели. В доклад на Международното бюро на труда от 1925 г. в прав текст се казва, че „колкото и болезнена да е тая констатация за българските бежанци, ние не вярваме, че разрешението на проблемата може да стане в случая чрез завръщане по родните места“ (Международно бюро на труда 1926: 34). Единственото, което „се вижда възможно и твърде желано“, е „чрез грижите на смесената комисия, операциите по оценяване имуществата,

които бежанците са изоставили, да бъдат подтикнати енергично“, а обезщетенията, които им са дължими, „да бъдат бързо изплатени, за да могат да използват тия значителни средства за окончателното си настаняване на България“ (Международно бюро на труда 1926: 34).

Ако концепцията за връщане на бежанците по родните места претърпява неуспех към средата на 20-те години на XX век, то средствата за реализацията на алтернативната и наложила се като водеща концепция (за настаняване на бежанците за постоянно на територията на Третото българско царство) също не дават желаня ефект. Показателен в това отношение е горесцитираният доклад на Международното бюро на труда от 1925 г., според който в средата на 20-те години на XX век по-голямата част от българските бежанци продължава да обитава краварници, кошари и колиби (Международно бюро на труда 1926: 20). Това кара дошлото на власт в началото на 1926 г. правителството на Андрей Ляпчев да търси нови средства за осъществяване на наложилата се концепция за разрешаване на българския бежански въпрос, което да се воплоти и в съответен нов закон. Такова ново средство се търси в настаняването на българските бежанци с помощта на външен заем от западни банки. Така към началото на есента на 1926 г. се стига до реални предварителни споразумения между България, Обществото на народите и кредитори от Англия и САЩ, както и до поставянето за обсъждане в парламента на законопроект на Закон за бежанския заем (ЗБЗ)¹.

Не са много авторите, които разглеждат в своите трудове въпроса за бежанския заем от 1926 г. Сред тях по-значими са изследванията на Георги Великов Димитров (Димитров 1985: 132–150), Димитър Косев (Косев 2019: 42–75) и особено на Даниел Вачков (Вачков 2009: 60–73), който единствен засяга (макар и съвсем накратко) въпроса за парламентарните дебати относно приемането на ЗБЗ. Именно защото дори в тези трудове се отделя твърде незначително (или направо никакво) място на обсъжданията на Закона за бежанския заем (а и на самия закон), се пристъпва към настоящата работа. Парламентарните дебати по този закон може най-ясно и точно да определят, както мотивите на управляващите за предлагане на новите средства за реализация на наложилата се концепция за настаняване на бежанците, така и аргументите на опозицията, отхвърлящи частично или напълно същите тези новопредложени средства.

Във връзка с това целта на изследването е да се изясни и обнове кои и защо са новопредложените от сговористко правителство на А. Ляпчев средства за реализация на концепцията за постоянно настаняване на българските бежанци на територията на Третото българско царство в контекста на гласувания през 1926 г. Закон за бежанския заем (ЗБЗ) под покровителството на ОН, както и какви (и доколко основателни) критики и алтернативни предложе-

---

¹ Пълното и официално име на Закона за бежанския заем е: „Закон за одобряване протокола на Обществото на народите от 8 септември 1926 година относно главните условия за заема, който Българското правителство ще сключи за настаняване бежанците в България и за използване на аванса от 400000 английски лири за същата цел“.

ния опитва да противопостави парламентарната опозиция. Така поставената цел на изследването предполага разрешаването на няколко основни задачи: 1) Да се изяснят възгледите на управляващи и опозиция в хода на дебатите по приемането на ЗБЗ относно това какви средства трябва да се приложат за осъществяване на концепцията за настаняване на българските бежанци за постоянно на територията на Третото българско царство; 2) Да се разкрият аргументите (икономически, етнически, демографски, политически, организационни и др.), чрез които управляващи и опозиция отстояват своите възгледи относно средствата за реализация на наложилата се концепция за разрешаване на българския бежански въпрос; 3) Да се даде оценка доколко обосновани и ефективни са възгледите на управляващи и опозиция относно разрешаването на българския бежански въпрос в конкретната историческа ситуация от средата на 20-те години на XX век.

Основната документална база, върху която стъпва настоящото изследване, са стенографските дневници на Народното събрание, отразяващи, както мотивите за създаването на ЗБЗ, така и критиките на опозицията по разглеждания въпрос.

Хронологически граници обхващат периода на дебатиране на ЗБЗ в Народното събрание: 24–29 септември 1926 г.

В хода на парламентарните дебати става ясна позицията на управляващите относно средствата за осъществяване на концепцията за настаняване на българските бежанци. Правителството на Андрей Ляпчев, с подкрепата на мнозинството сговористки депутати и на Народнолибералната партия отстоява възгледа, че трябва да се приложи ново средство за осъществяване на концепцията, а именно – да се изтегли външен заем от водещи западни (английски и американски) банки. Въпреки критиките (за които ще стане дума по-долу), идеята за бежански заем се подкрепя и от парламентарните групи на БРСДП и Радикалната партия.

От друга страна Демократическата партия, БЗНС и Националлибералната партия не само критикуват предложението за външен заем, но и отстояват алтернативно средство за осъществяване на концепцията за настаняване на българските бежанци, а именно – чрез собствени сили и средства на българската държава. Фактически те държат да се запази този начин за разрешаване на българския бежански въпрос, който са отстоявали предходните правителства на Ал. Стамболийски и Ал. Цанков.

Подкрепящите идеята за външен заем привеждат няколко групи аргументи при обосновката на своята позиция. *Демографските аргументи* са сред първите посочени. По традиция обсъждането на внесения в Народното събрание законопроект (под формата на „одобрение предложението за одобряване протокола на Обществото на народите от 8 септември 1926 г. относно главните условия на заема за бежанците“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2656) започва с представяне на мотивите на вносителите, в случая – на министъра на финансите Владимир Моллов и на министър-председателя Андрей Ляпчев (Приложе-

ния 1925/1926: 572). В обръщението си към народните представители Моллов и Ляпчев аргументират необходимостта от външен заем под покровителството на ОН, от една страна, с „постоянния и голям наплив на бежанци в страната след нещастните за България войни“ (Приложения 1925/1926: 572). Именно с този демографски аргумент управляващите започват обосновката на своята позиция.

Следваща група аргументи в подкрепа на бежанския заем са *икономическите аргументи*. В мотивите към законопроекта е отбелязано, че бежанците „тънат“ в голяма мизерия, а също и че е налице невъзможност (поради недостатъчните държавни средства) да им се създадат „сносни условия за живот и поминък“ (Приложения 1925/1926: 572).

В протеклите между 24 и 29 септември 1926 г. парламентарни дебати законопроектът за бежанския заем е подкрепен от управляващото мнозинство на Демократическия съговор. От негово име се изказва Петър Тодоров, който също поставя акцент на икономическата обосновка (Ст. дневници 28.09.1926: 2726–2732). Той оценява като невъзможно „да продължаваме да живеем само с наши средства“. Възможността за икономии от бюджета може да достигне до 150–200 милиона лева, но ако държавата иска да строи нови жп линии до местата, където се предвижда да бъдат настанявани бежанците, ще се изискват значително по-големи капитали (500–700 милиона лева). П. Тодоров посочва и един *регионално-икономически аргумент*, а именно, че „оня богат родопски край“, който към този момент е в „една безнадеждна мизерия“ („където се събират на групи хора да видят, че минава кола – защото там не знаят какво е обикновена кола“), би могъл да се превърне, ако не в „български Рур“, то поне в „един център на промишленост и на нови хубави стопански инициативи“. Една от причините да подкрепя бежанския заем, е именно, че чрез него ще може да се прокара жп линия в Родопите, „през сърцето на най-чудните и богати тютюневи пипинери“. Тази и други подобни „творчески инициативи“ биха могли да се осъществят „само с чужд кредит“ (Ст. дневници 28.09.1926: 2730).

На 29 септември 1926 г. се провежда последният парламентарен дебат по законопроекта за бежанския заем. Думата е дадена на министъра на финансите Владимир Моллов и на министър-председателя Андрей Ляпчев, за да защитят правителствената концепция и да отговорят на многобройните критики, отправени от страна на депутатите в предишните обсъждания. Основното слово изнася Вл. Моллов (Ст. дневници 29.09.1926: 2733–2744). В него отново са приведени икономически аргументи в подкрепа на бежанския заем. Вл. Моллов определя есента (по-специално – месец ноември) като най-благоприятно време за получаване на заем, защото, според финансовите среди, тогава е налице по-голямо количество свободни пари и поради това се очаква и условията да са по-благоприятни (Ст. дневници 29.09.1926: 2734). Също така финансовият министър е на мнение, че въпросът с настаняването трябва да се реши в рамките на „година и половина – две“, а това не може да се случи по друг начин освен чрез външен заем. Изтъкват се и други положителни страни

на правителствения законопроект, в това число и *регионално-икономически*: чрез заема ще се ремонтират стари и ще се изградят нови жп линии и шосета, а настаняването и последващото от него „окончателното омиротворяване“ на бежанците ще подпомогне „производителността на нашата страна“ (Ст. дневници 29.09.1926: 2734), „ще можем да очакваме от тяхната деятелност засилване на нашето народно стопанство“ (Ст. дневници 29.09.1926: 2736).

Вл. Моллов се опитва да успокои опозицията, като привежда примери, че и далеч по-развити от България държави (Франция, Белгия и др.) прибегват до външна парична подкрепа, а какво остава за „нас, които сме една малка държава, която в своето минало винаги е прибегвала към чужда финансова помощ“ (Ст. дневници 29.09.1926: 2734–2735).

В изказванията на управляващите и на подкрепящото ги мнозинство се споменават и редица *политически* и особено *външнополитически аргументи* в подкрепа на бежанския заем. Един от тях вече беше споменат по-горе. Става въпрос за възгледа, че външната финансова помощ ще доведе до „окончателно омиротворяване“ на бежанците, т. е. недоволството от тежкото им положение няма да бъде използвано за политически цели, особено от страна на опозицията.

Сред външнополитическите аргументи специално внимание се отделя на отношенията с Обществото на народите. За тях се споменава в позицията на единствената партия извън Демократическия сговор, която безусловно подкрепя предложението за ЗБЗ – Народнолибералната партия. От нейно име Васил Домусчиев прочита декларация (Ст. дневници 27.09.1926: 2691–2692). Народнолибералите гледат на заема като на проявено доверие от страна на ОН („най-меродавния институт за европейския мир“) към „нашата измъчена страна“. Също така е изразена и надежда, че Обществото на народите, в желанието си да запази спокойствието и мира на Балканите, ще потърси и по-дълбоките политически причини, които създават „непреривния поток от бежанци“ към България и ще положи усилия за отстраняването на тези причини.

В заключителното изказване на Вл. Моллов също е засегната темата за отношенията с ОН. Той отхвърля опасенията, че ОН е „някакъв нов висш суверенитет“, който ще замести „този на националностите“. Според Вл. Моллов няма „нищо по-фалшиво от това представление“, че Обществото на народите е заплаха за националните държави и в частност – за българската национална държава. За финансовия министър ОН е организация „за установяване на мир, за избягване на войни“ и няма „никаква тенденция“ да се говори за „свръх суверенитет или свръх държава“ (Ст. дневници 29.09.1926: 2736). Участието на Обществото на народите в предоставения заем се разглежда като „морална гаранция“, че отпуснатите средства ще бъдат изхарчени по предназначение (в случая – за настаняване на бежанците), че с тях няма да се злоупотреби (например за „нарушение на мира“) и че те ще бъдат възстановени на западните банки (Ст. дневници 29.09.1926: 2737).

Бившият външен министър (1923–1926 г.) и настоящ депутат от Демократическия сговор, Христо Калфов, макар и да изтъква някои критики по

ЗБЗ (за тях ще стане дума по-долу), като цяло приветства инициативата на Ляпчевото правителство, изтъквайки външнополитическия аргумент, че „само Лондон и Ню Йорк са центровете, които могат в тези години да дават такива помощи“ (Ст. дневници 25.09.1926: 2683).

Финансовият министър Вл. Моллов също обръща специално внимание, че чрез ЗБЗ страната ни получава подкрепа и се обвързва със САЩ и (най-вече) с Англия. Той обявява, че правителството ще води „една лоялна политика“ към Английската банка (Bank of England), към „това висше банково учреждение, което диктува на целия свят“ (Ст. дневници 29.09.1926: 2742). Словото на финансовия министър продължава в дух на ласкателства към Англия и нейните институции и държавни ръководители. Всички финансови среди са „поразени“ от доверието на Английската банка към България (Ст. дневници 29.09.1926: 2744). Отчита се, че щом отпускането на бежанския заем ще е под контрола на английското финансово министерство и на Английската банка, то тази операция „ще бъде образец“ (Ст. дневници 29.09.1926: 2743). При срещата си с Уинстън Чърчил Вл. Моллов дори е счел за нужно да му се извинява, че „трябва да отнема от неговото време“, знаейки, че „интересите на Велико-Британия, пръснати по целия свят, от много голямо значение, трябва да отстъпят място на нашия за нас голям, за тях малък въпрос“ (Ст. дневници 29.09.1926: 2743). Такава е външнополитическата аргументация на Вл. Моллов за „единствения път, който може да ни доведе до резултати, каквито очакваме“ (Ст. дневници 29.09.1926: 2744). Думите му са посрещнати с ръкопляскания единствено от страна на сговористите (Ст. дневници 29.09.1926: 2744).

В парламентарната дискусия са изказани и някои *организационни аргументи*, главно относно предвиждания международен контрол по изразходването на отпуснатите средства. Във връзка с това е изказването на Христо Силянов. Подобно на Христо Калфов, той също е сговористки депутат, който има редица критики по ЗБЗ (и за тях ще стане дума по-долу), но същевременно подкрепя законопроекта с организационния аргумент, че контролът по гръцкия бежански заем е „несравнено по-строг, отколкото у нас“ и дори застъпва позицията, че заемът за българските бежанци е „действително закъснял“ (Ст. дневници 25.09.1926: 2676.).

Земеделците, макар и противници на законопроекта, също не виждат проблем във външния контрол по разходването на отпуснатата сума от страна на ОН. Посочва се, че и спрямо други държави (Гърция, Германия, Австрия, Унгария) се подхожда по същия начин. Ето защо БЗНС призовава да „не бъдем така недоверчиви и нека отбием всички опасения и подозрения“ по този въпрос (Ст. дневници 28.09.1926: 2724).

Вл. Моллов също се включва в обсъжданията по организационната страна на въпроса за бежанския заем. Той уверява опозицията, че контролът „е уреден в нашия случай най-благоприятно“, няма да се съблюдава от 800 души (както е в Гърция), най-много от 6–7 представители на ОН (Ст. дневници 29.09.1926: 2740), а също така (за разлика от унгарския случай) в него няма

да взимат участие представители на съседните балкански държави (едно от основните опасения на парламентарната опозиция). Финансовият министър призовава да не се отправят „никакви съмнения, никакви подозрения“, към изпратените от Обществото на народите контрольори (Ст. дневници 29.09.1926: 2742).

В краткото си заключително слово министър-председателят А. Ляпчев изтъква и един *етичен аргумент*. Той се старее да увери критиците на законопроекта, че в разработването на правителствената концепция управляващите се ръководят от „нашето морално задължение към нещастните бежанци“ (Ст. дневници 29.09.1926: 2744).

Видно е, че в своята защита на ЗБЗ управляващите от Демократическия съговор поставят акцент върху икономическите (вкл. и регионално-икономическите) и политическите (вкл. външно-политическите) аргументи. Те се опират преди всичко на външна подкрепа при разрешаването на вътрешните кризисни въпроси, в това число и при разрешаването на българския бежански въпрос. В допълнение правителството на Ляпчев привежда и организационни, демографски и етични аргументи, с които да направи по-солидна своята позиция в защита на бежанския заем.

На свой ред по време на парламентарните дебати са изказани редица *аргументи против ЗБЗ*. Сред *икономическите аргументи* са тези, че заемът ще доведе (по мнението на Христо Силянов) до претоварване на държавния бюджет с „нови тежести“ (Ст. дневници 25.09.1926: 2677). Друг стовористки депутат – Христо Калфов изказва недоволството си от предимствата на гръцкия бежански заем спрямо българския бежански заем – първо, размерът му е по-голям и, второ, не е обвързан с разплащане на стари задължения, както е в българския случай (Ст. дневници 25.09.1926: 2683).

От името на БРСДП Кръстьо Пастухов също посочва икономически аргументи против предложението от управляващите за законопроекта за бежански заем. Социалдемократическият депутат определя условията по бежанския заем като „тежки и непоносими“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2657). Той също не одобрява, че заемът се обвързва със стари задължения на България от 1912–1913 г. За Кр. Пастухов е смущаващо, че не са известни някои от най-съществените условия за заема, като например срокът за погасяването му и др. под. (Ст. дневници 24.09.1926: 2658).

Икономически аргументи против ЗБЗ изказва и Радикалната партия чрез своя депутат Петко Стоянов. Той обръща внимание, че предвидените парични средства по заема са „съвършено недостатъчни“ за настаняването на бежанците и за предоставяне на възможност те да „заживеят като самостоятелни и, главно, като спокойни стопани“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2666). П. Стоянов, подобно на други негови колеги от различни парламентарни групи, се противопоставя на обвързването на заема със стари плащания към Франция. Той подчертава, че в случая с парите за настаняване на българските бежанци

не става въпрос за чисто финансова операция и в това отношение „ние можем да направим не само формални, но и фактически възражения срещу прибавянето на тая сума (към Франция от 1912–1913 г. – Б. Б.) към един бежански заем“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2667). Не на последното място, П. Стоянов критикува идеята като гаранция за изплащането на отпуснатите средства да се залагат приходите от спирта, кибрита и солта, „едни от най-значителните за нашия бюджет“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2668). Защото по този начин доброто, което се прави от ОН, „иде да спъне българския бюджет“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2668). Отбелязва се, че за разлика от Австрия и Унгария, които са договорили заеми за общо следвоенно възстановяване, България е на път да получи финансова помощ с „малък простор“, в „ограничена форма“, която ще е в подкрепа не на цялото население и не дори само на бежанците, а единствено на тези от тях, които предпочетат селскостопанското настаняване. Но дори и тази „стегната“, тази „скъпа“ и „горчива“ помощ П. Стоянов оценява като „добре дошла“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2662–2663). В заключение, от името на Радикалната партия е заявено, че „ние даваме и ще дадем всичкото наше съгласие“, което е посрещнато с ръкопляскания „от всички страни“ на залата (Ст. дневници 24.09.1926: 2670).

Един от основните (ако не и основният) противници на бежанския заем в парламента е Демократическата партия. От нейно име изказване прави Никола Мушанов (Ст. дневници 27.09.1926: 2692–2705). Той също поставя акцент върху икономическите аргументи против ЗБЗ. Никола Мушанов отхвърля твърденията, че заемът е проява на щедрост към България, напротив, според него тук, както и при Ньойския мирен договор, целта е „да се удовлетворят амбициите на bankerите“ (Ст. дневници 27.09.1926: 2693). Много от икономическите аргументи на демократите вече са споменавани от техни колеги от други партии. Например обвързването на бежанския заем, целящ подпомагането на голяма група страдащи хора, със стари задължения от преди Първата световна война, няма как да се тълкува като проява на хуманност (Ст. дневници 27.09.1926: 2694). Изискваните гаранции (приходите от спирт, кибрит и сол) по бежанския заем също не срещат одобрението на демократите. Според Н. Мушанов това са „големи гаранции за такъв малък заем“ и отново изтъква, че те също му дават повод да твърди, че заемът е „далеч от да бъде хуманен“, защото „условията му не са хуманитарни, а обикновени, каквито се третираме между държава и държава при сключването на заем“ (Ст. дневници 27.09.1926: 2699).

От името на Националлибералната партия Димо Кьорчев също посочва редица икономически аргументи против ЗБЗ (Ст. дневници 27.09.1926: 2705–2713). Изтъква се, че Протоколът на ОН „отрича всяко благоприятно политическо въздействие“, напротив, той има неблагоприятно въздействие, „както по отношение на кредита на България, така и по отношение на начина, по който този заем ще се използва, изплаща и гарантира“ (Ст. дневници 27.09.1926: 2707). Д. Кьорчев не се задоволява да повтори критичните забележки на колегите си от другите парламентарни групи, а на свой ред обръща внимание на

някои сериозни противоречия по условията на заема. Например, дали ще се изисква като гаранция приходите само от продажбата на спирт или от „всичко, което съдържа алкохол“, тъй като според закона има само общ акциз върху спирта и няма отделен акциз върху алкохола (Ст. дневници 27.09.1926: 2707). А разликата за държавния бюджет би била доста значима. Димо Къорчев се присъединява към позицията на Н. Мушанов, според която заемът няма хуманитарен характер, а условията за взимането му са „тежки, мъчителни“ и ето защо националлибералите също отказват да подкрепят законопроекта (Ст. дневници 27.09.1926: 2712–2713).

Земеделците чрез своя народен представител Никола Борисов се присъединяват към повечето от вече споменатите икономически критици на правителствения законопроект. За тях обвързването на бежанския заем със стари плащания към Франция е нещо, което „фрапира, реже и стряска обществената съвест“ (Ст. дневници 28.09.1926: 2724). Оттук се прави изводът, че в случая не може да се говори за една хуманитарна инициатива, нито пък за „едно благотворително дело“ (Ст. дневници 28.09.1926: 2724). При такива условия заемът „ще тежи на българската държава“ (Ст. дневници 28.09.1926: 2724). Нещо повече, като се прибави изискването за промяна за устава на БНБ, както и някои от „нашите крупни приходни пера за гаранция“, излиза, че този заем е „по-тежък от всички ония продуктивни заеми, които държавата е сключила досега“ (Ст. дневници 28.09.1926: 2724).

Срещу идеята за бежански заем са изказани и *политически и външнополитически аргументи*. Както вече видяхме по-горе, един от критиците на ЗБЗ (макар и в крайна сметка да го подкрепя) е Кр. Пастухов от БРСДП. Той не одобрява условията по заема и ги обвързва с външнополитически и вътрешнополитически причини. От една страна, като негативен фактор се посочва враждебното отношение на съседните балкански държави. Кр. Пастухов е убеден, че без него България би могла да „изкрънка“ някои по-леки условия и по този начин да получи „едно реално облекчение, а не да бъде затруднявана в своето бъдеще“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2659). От друга страна се обръща внимание, че почти всички победени държави (Германия, Австрия, Унгария) вече са получили заеми за удовлетворяване на своите насъщни нужди. На България обаче досега такъв е бил отказван, не само заради антибългарските настроения на съседните балкански държави, но и заради „диктатурата на бившия кабинет Цанков“. Кр. Пастухов припомня позицията на Англия, че тя отказва финансова или каквато и да било друга помощ, „докато в България има такъв режим“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2660). На този фон депутатът на БРСДП изтъква, че „голям дял в принципното разрешаване на заема се пада на представителите на Социалистическия интернационал“ и по-специално на белгийския социалист Емил Вандервелд, който е „докладчик на бежанския заем за България в Обществото на народите“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2660). Скритото послание на Пастухов е, че интернационалните връзки на БРСДП (Вандервелд също е социалдемократ) имат решителен принос за външната финансова помощ.

Никола Мушанов от името на Демократическата партия обвързва външнополитическите аргументи против ЗБЗ с критики и нападки срещу Обществото на народите и ръководещите го държави-победителки. Според него Протоколът на ОН, който стои в основата на обсъждания законопроект, създава „нови тежести“, които не са предвидени в Ньойския договор за мир (Ст. дневници 27.09.1926: 2693). За Н. Мушанов това е знак, че „хуманността пак е останала далеч“, докато се гарантират „егоистичните интереси на победителките държави, особено на банкерите“ (Ст. дневници 27.09.1926: 2693).

Друга голяма група аргументи, която изтъкват критиците и противниците на ЗБЗ, това са *организационните аргументи*. Така, условието за постоянен чуждестранен комисар, който да контролира изразходването на заема, се разглежда от БРСДП като „тежко... от гледище на нашата независимост“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2658). От друга страна, въпреки че одобрява по принцип идеята за разрешаване на бежанския въпрос чрез външен заем, Кр. Пастухов изразява опасенията си относно контрола по изразходването на отпуснатата сума. Той припомня предишни случаи, когато парите в значителната си част не са отивали по предназначение, а за цели, които нямат „нищо общо с интересите на държавата – за изхранване и за използване от известни групи партизани и други близки до властта“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2661). Това разхищение на средства в миналото е довело до компрометиране на държавната заемна политика, в обществото се създава поверие, че като се каже „стамболовисти“ (известни със своята активност при тегленето на заеми, когато са на власт), то значи: „ще има алъш-вериш, парата ще играе“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2661). В заключение Кр. Пастухов обобщава позицията си, че тежките условия на договора за заема ще бъдат „по-малко чувствителни“, ако има по-силен държавен контрол и „парите отиват за своето пряко предназначение“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2662).

Организационни аргументи против ЗБЗ са посочени и от Радикалната партия. Тя не одобрява условието, според което изразходването на бежанския заем ще се контролира не само от ОН, но и от съседните балкански държави, защото това може да доведе до „големи пакости за нашата страна“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2664). П. Стоянов изразява надежда, че Обществото на народите няма да допусне подобно вмешателство. Също така на критика е подложена идеята разходването на заема да се контролира освен от комисар на ОН, още и от фидуциерни комисари, което значи, че „бъдещите банкери-кредитори искат да си имат и свой представител, който да представлява техните интереси, а не интересите им да бъдат само в ръцете на Обществото на народите“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2668). Този двоен контрол, изхождащ от различни интереси, може да бъде заплаха за българския суверенитет и поради това представителят на Радикалната партия призовава българското правителство да направи всичко възможно, „щото този контрол да не бъде нов, по-тежък, отколкото онзи, който сме имали досега“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2668).

Демократическата партия се присъединява към някои от споменатите организационни аргументи против ЗБЗ. Изразени са опасения от възможността под претекст контрол върху разходването на отпускните средства, да се допусне съседните балкански държави да се месят във вътрешните работи на България (Ст. дневници 27.09.1926: 2695).

От името на Националлибералната партия Димо Кьорчев изразява съмненията си, че т. нар. фидусиерни комисари, следящи за изплащането на отпускните парични средства, всъщност ще са лицата, чрез които съседните балкански държави ще упражняват косвен контрол по заема (Ст. дневници 27.09.1926: 2708).

Критиците на ЗБЗ привеждат немалко *етнически и етнополитически аргументи* против идеята за бежански заем. Иван Каранджулов е сред тази част от депутатите, която изразява подкрепа към законопроекта, но не безусловна, а придружена с редици забележки, свързани с условията, при които ще бъде получен заемът. Прави впечатление, че дори представители на управляващия Демократически съговор (каквото е и И. Каранджулов) не одобряват условията по заема. Те приемат на общо основание инициативата на Ляпчевото правителство за външна финансова помощ. И. Каранджулов говори за „толкова нужен заем“ (Ст. дневници 25.09.1926: 2674). Но за него остава съмнението, че това е вид подкуп, целящ да се неутрализира борбата за права на българите в съседните балкански страни: „...дадохме ви пари, установихте се там в България, по-нататък недейте крещя, недейте вика за никакви други права“ (Ст. дневници 25.09.1926: 2675). И. Каранджулов се опасява и от тълкуването на чл. 9 от законопроекта, според който от българските бежанци, ползващи се от заема, ще се изисква да са подписали писмено заявление, че за в бъдеще ще се считат изключително като български поданици. Каранджулов вижда в това изискване отнемане на правото на бежанците „да мислят и да искат да се върнат назад“ (Ст. дневници 25.09.1926: 2676). Според него скритото послание на ОН в случая е: „Вие не можете вече да се считате македонци и да се оплаквате като такива, и аз се освобождавам от този товар да се грижа за правата на малцинствата“ (Ст. дневници 25.09.1926: 2676). Каранджулов гледа на това, като международно признаване на сръбската позиция, че „няма българи в Сърбия и няма Македония“ (Ст. дневници 25.09.1926: 2676). Въпреки тези критики, сговористкият депутат остава на позицията, че заемът „не може, освен да се приеме“ (Ст. дневници 25.09.1926: 2676).

Друг сговористки депутат, Христо Силянов, също подкрепя опасенията на Иван Каранджулов, че с отпускането на този заем ОН до известна степен се дезангажира от своите задължения (по силата на клаузите за защита на малцинствата в мирните договори) по отношение на народностите, останали под чужда власт (Ст. дневници 25.09.1926: 2677). И за него декларациите за българско поданство, изисквани от бежанците са стъпка към санкциониране на „създаденото по насилствен начин етнографическо положение отсам и оттатък нашите граници“ (Ст. дневници 25.09.1926: 2677).

Като етнополитически аргумент против ЗБЗ Кр. Пастухов подчертава, че заемът може да спомогне за настаняването на бежанците, но няма окончателно да разреши „трънливия въпрос за малцинствата“, за даване права и свободи на „инородните елементи“, на „поборените граждани“ – за тях ще е необходимо да се тръгне по пътя на „приравняването им с гражданите на държавата-победителка“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2660).

У Радикалната партия притеснения събужда заплахата отпуснатите парични средства да провокират съседните балкански държави към засилване на етническото прочистване на българите от подвластните им земи с аргумента, че „в България имало пари от бежански заем, та там да отиват, да вземат от него и да се настаняват“ (Ст. дневници 24.09.1926: 2669).

Никола Мушанов посочва като етнополитически аргумент против ЗБЗ твърдението, че бежанците идват в България, защото страните-победителки не съблюдают и не контролират за съблюдаването на техните права на национални малцинства в съседните балкански държави. Ако е бил налице такъв контрол, е нямало да има наплив от бежанци, а следователно и необходимост да се отпусне бежански заем. Фактически Н. Мушанов отправя косвена критика към Обществото на народите, че не се бори с проблема, а с неговите последици, което е изцяло в ущърб на България. Представителят на Демократическата партия „не вижда човешчина“ в Протокола на ОН и не вижда „ония хора, които трябва да бъдат чувствителни към страданията на света, които страдания те са избрани да облекчат, да показват действително човешчината си спрямо малка България“ (Ст. дневници 27.09.1926: 2694).

Димо Кьорчев посочва един не само етнически, но и *демографски аргумент* против ЗБЗ. За националлибералите съществува опасната перспектива (споделяна и от други партии) заемът да поощри нови бежански вълни (главно) от Македония и Добруджа, а оттук и да засили процеса на обезбългаряването на тези области (Ст. дневници 27.09.1926: 2710). Всичко това прави въпроса за бежанския заем да „не е тъй ясен, безспорен и очевиден“, както го представят управляващите.

Критиците и противниците на ЗБЗ се обединяват около още една група аргументи – *правни аргументи* – свързани както с международноправните договорености, така и със спазването на законите в страната. Така, Иван Каранджулов от Демократическия сговор отчита, че е било по-добре заемът да се вземе „мимо ОН“, за да не може то да се оправдава чрез тези пари за бездействието си при нарушаването на основни човешки права на българските национални общности, останали зад граница (Ст. дневници 25.09.1926: 2676).

От Демократическата партия недоволстват, че като условие за отпускане на паричните средства за бежанците е изменен уставът на БНБ, без този въпрос да е бил предварително обсъден в Народното събрание (Ст. дневници 27.09.1926: 2696–2697). Фактически това е обвинение към правителството в нарушение на закона и на парламентарната демокрация: пред депутатите се поставят за обсъждане и гласуване на заем, някои от условията по който вече

са решени извънпарламентарно. Но Н. Мушанов не спира дотук. Той критикува и решението на правителството да получи авансово 400 000 английски лири, без да представи пред Народното събрание условията за получаването на тази сума (Ст. дневници 27.09.1926: 2703). За демократите това е нарушение на Закона за бюджета, отчетността и предприятията (Ст. дневници 27.09.1926: 2705). Заключение на Н. Мушанов е, че не може да се гласува „в тъмнина, на зелено“ (Ст. дневници 27.09.1926: 2703), т. е. не може да се гласува един заем, „условията на който не знаем“ (Ст. дневници 27.09.1926: 2705).

Коментирайки правната страна на ЗБЗ, Димо Кьорчев изтъква, че „няма безспорни доказателства и аргументи за сключването му“, а и правителството не предоставя „пълни и ясни текстове, пълни осветления“ по неговите условия (Ст. дневници 27.09.1926: 2710). БЗНС също атакува правителството за отказа му да оповести условията, при което ще бъде взет авансът от заема, а „това нещо е абсолютно невъзможно“ (Ст. дневници 28.09.1926: 2725).

Не на последно място, БРСДП и БЗНС излизат и със *социални аргументи* против законопроекта за бежанския заем. Според Кръстю Пастухов залагането на държавни приходи (от сол, кибрит и спирт) ще е в ущърб на „бедните слоеве“ от българското население (Ст. дневници 24.09.1926: 2658). От БЗНС пък предупреждават управляващите, че рискуват да сключат един заем, който „ще легне не само върху нас, но и върху бъдещите поколения“ и който може да превърне България в „долина на сълзи, на нещастия и на мизерия“ (Ст. дневници 28.09.1926: 2725). Ето защо земеделците отказват да подкрепят законопроекта (Ст. дневници 28.09.1926: 2726).

Подобно на управляващите, от опозицията също привеждат икономически, политически (вкл. и външнополитически), организационни и демографски аргументи, за да обусловят своя възглед против правителствената инициатива за ЗБЗ. Към тях обаче са добавени още няколко групи аргументи – правни, социални и най-вече етнически (вкл. и етнополитически) в подкрепа на изразената позиция, както против отделни условия по договора за външен заем, така и въобще против идеята за външна финансова помощ при разрешаването на българския бежански въпрос.

В своите изказвания парламентарната опозиция не се ограничава само с критика и отхвърляне на правителственото предложение за външен заем. Предлага се и се отстоява *алтернативен вариант за разрешаване на бежанския въпрос* в рамките на концепцията за настаняване на българска земя. Основната идея в него е да се заложи на *миграционна политика на опора на собствените сили*. Чрез своя народен представител Н. Мушанов демократите предлагат да остане в сила позицията на земеделското правителство от 1920–1923 г. Основното в нея е, първо, да се договори отстрочване на репарационните плащания (по около 200 милиона лева на година), и тогава „ние абсолютно нямаше да имаме нужда от този заем“ (Ст. дневници 27.09.1926: 2701); второ, въпросът за настаняването на бежанците да се разрешава със собствени бюджетни

средства, както именно правят земеделците по време на своето управление, успявайки да отделят около 160–200 милиона лева (Ст. дневници 27.09.1926: 2692). Н. Мушанов изчислява, че ако репарационните плащания бъдат отложени за пет години, това ще спести на държавата около 1 милиард лева, т. е. много по-голяма сума от предлаганата сега под формата на външен заем. Тези пари биха допринесли далеч повече за настаняването на българските бежанци и по този начин – за разрешаването на българския бежански въпрос. Национал-либералната партия споделя възгледа на демократите, че може да се намерят „собствени бюджетни средства за нещастните бежанци“ (Ст. дневници 27.09.1926: 2710).

От своя страна управляващите чрез Вл. Моллов отхвърлят твърденията на опозицията, че заем не е нужен и че настаняването на бежанците може да се осъществи чрез бюджетни икономии и опора на собствените сили. Финансовият министър обръща внимание, че и към онзи момент държавата следва „една строга политика на икономии“ (Ст. дневници 29.09.1926: 2734). Тази концепция обаче би могла да осигури само „скромни суми“, чрез които настаняването на бежанците може да трае 10–15 години. Но с оглед критичното положение на бежанците един такъв продължителен процес губи „всякакъв смисъл и всякакво значение“ (Ст. дневници 29.09.1926: 2734). Прави впечатление обаче, че не се коментира предложението на опозицията да се инициира опит за договаряне 5-годишно отсрочване на репарационните плащания.

Фактически в хода на тази дискусия си дават сблъсък два възгледа за разрешаване на проблемите (не само бежанския) на българското общество и държава. От една страна е характеризираният от Мария Колева следвоенен „стремеж към самостоятелност“ (Колева 2012: 28), свързан преди всичко с управлението на БЗНС и Ал. Стамболийски (1920–1923 г.) и отстояван от опозицията при управлението на Демократическия сговор, особено след 1926 г. От друга страна е моделът на търсене на развитие чрез външни заеми, който, към средата на 20-те години на ХХ век, както изтъкват от правителството на Ляпчев, е всеобщо разпространен не само в слаборазвити и бедни страни като нашата, но и във водещи държави като Франция, Белгия и др.

След края на това изказване се пристъпва към гласуване (на второ четене) на законопроекта за одобряване протокола на ОН от 8 септември 1926 г. относно главните условия на заема за бежанците. Правителственото предложение е прието с болшинство, но не се уточнява кои и колко от народните представители са гласували „за“ и кои и колко – „против“ (Ст. дневници 29.09.1926: 2745). Окончателното гласуване на законопроекта е на следващия ден – 30 септември 1926 г., отново с болшинство (Ст. дневници 30.09.1926: 2747). Приетият закон (Дв. 160 – 15. X. 1926) съдържа *три основни групи мерки*² – финансови, ико-

---

² Мерки: онези основни целенасочени стратегически групи действия – икономически, финансови, социални, организационни и др. – за разрешаване на бежанския

номически и организационни. *Средствата*³, чрез които се предвижда да се осъществят финансовите мерки, са, на първо място, заемът за настаняване (чл. 2.) на бежанците в размер от 2 250 000 английски лири и, на второ място, приходите от акциза върху солта и алкохола, както и от чистия приход от монопола на кибрита, като държавна гаранция за изплащане на отпуснатия бежански заем (чл. 3.). Основното средство за реализация на икономическите мерки в закона се предвижда да бъде осигуряването от страна на българската държава на 122 000 хектара земя за нуждите на бежанците (чл. 8.). Средствата за осъществяване на организационните мерки са три на брой: назначаване на комисар, изпратен от ОН, който да контролира процеса по настаняването на бежанците с отпуснатата по заема парична сума (чл. 1.); второ, назначаване на фидусиерни комисари, които да представляват интересите на чуждестранните кредитори (по бежанския заем) в България (чл. 4.); трето, „съсредоточаване на организацията“, т. е. концентриране в една-единствена дирекция на всички съществуващи до този момент „служби и организации за бежанците“, по начин, който да създаде „нужната организация за пригодното използване на заема за настаняване“ (чл. 6).

В заключение може да се обобщи, че през септември 1926 г. в българския парламент се сблъскват два възгледа относно средствата за реализация на концепцията за настаняване на българските бежанци. Първият възглед е този на правителството и на подкрепящото го сговористко мнозинство, както и на Народнолибералната партия. Управляващите отхвърлят възможността бежанският въпрос да може да се разреши само със собствени държавни средства. Те са категорични, че трябва да се вземе външен заем от водещи западни банки и че това е политика, която се прилага не само от държави, загубили войната, като Германия, Австрия и Унгария, но и от страни-победителки като Гърция, Белгия и дори Франция. Една част от депутатите-сговористи, както и от БРСДП и Радикалната партия, подкрепят възгледа на Ляпчевото правителство относно средствата за разрешаване на бежанския въпрос, но не безусловно, а с редица отправени критики към властта, най-сериозни от които са, че условията по заема са тежки, застрашават националната независимост, а също и, не на последно място, могат да доведат до по-нататъшно обезбългаряване на области като Македония, Добруджа и Тракия. От своя страна друга част от опозицията начело с Демократическата партия, Националлибералната партия и БЗНС отстоява алтернативен възглед относно средствата за реализация на концепцията за настаняване на българските бежанци. Според тях може и трябва да се търси решение със собствени държавни средства, в духа на политиката на управлението на Александър Стамболийски през 1920–1923 г. и

въпрос като част от миграционната и демографската политика, които се провеждат от страна на държавната власт.

³ Средства: онези конкретни стъпки, предприемани от страна на държавната власт, чрез съвкупността от които се предвижда да се реализират основните мерки за разрешаването на българския бежански въпрос.

създадения от него Закон за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им (ЗЗБОП) от 1920 г. Демократи, националлиберали и земеделци са на мнение, че е достатъчно да се правят ежегодни бюджетни икономии, както и да се спрем поне за пет години изплащането на репарациите по Ньойския договор. Възгледът на опозицията, както и критиките срещу правителствената инициатива за външен заем не са приети от управляващите. Те налагат своя модел за разрешаване на бежанския въпрос, опирайки се на парламентарното си мнозинство, но не постигат национално обединение по такъв стратегически за нацията въпрос, както това успява да направи правителството на БЗНС през 1920 г. със своята политика на самостоятелност, стояща в основата на ЗЗБОП. Ето защо, не може да се съгласим с твърдението на Д. Вачков, че в дебатите „почти всички парламентарни групи, включително и крайната левица, се обявяват в подкрепа на заема“ и че „единствено по-резервирана позиция заемат депутатите на Демократическата партия“ (Вачков 2009: 70). Всъщност, налице е сериозно противопоставяне и несъгласие с предложената правителствена инициатива на Демократическия сговор, срещу която критики се чуват дори от неговата собствена парламентарна група.

За съжаление, не е възможно напълно обективно и независимо да се преценят възгледите на управляващи и опозиция относно предлаганите от тях средства за осъществяване на концепцията за настаняване на българските бежанци. И в двата случая са налице положителни страни, например прагматизмът на управляващите и съобразяване с международната обстановка или, обратно, отказ да се жертват националните интереси, поставянето им „над всичко“ и „въпреки всичко“, търсейки самобитен вариант за разрешение на бежанския въпрос, опирайки се на своите собствени сили. Авторът на настоящото изследване е склонен да подкрепи второто, изхождайки от предпочитанието на демократичния избор, който през този период отстояват такива традиционни и авторитетни организации като БЗНС и Демократическата партия. Още повече, когато, по времето на управлението на Ал. Стамболийски, се налага този възглед по бежанския въпрос (а и не само по него) Земеделският съюз съумява да развие тази своя позиция като общонационална, надпартийна. Не така се получава с идеята на сговористите за настаняване на българските бежанци с помощта на външен заем. Тази позиция дори и да се допусне, че е била напълно правилна и справедлива с оглед на променлата се вътрешна и международна обстановка, не успява да се наложи като общонационална, и именно оттук произтича основната ѝ слабост. Защото въпроси като бежанския не могат да предизвикват (още по-малко – да се разрешават в условията на) разделение, конфронтация и взаимни обвинения, а, напротив, – за да се разрешават ефективно, те трябва да се предхождат от широко национално и надпартийно обединение. Така че дори Законът за бежанския заем и впоследствие самата външна финансова помощ да се оценяват като успех сами по себе си, невъзможността да се подсигурят с подкрепата поне на водещите парламентарни партии, значително олекотяват тяхната значимост и ефект, създават усещане

за половинчатост и несигурност в една така деликатна сфера на общественото развитие, свързана със страданието и мъките на толкова много наши сънародници от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини.

БИБЛИОГРАФИЯ

Александров 2017: Александров, М. *Демографската политика в законодателството на България през периода 1879–1912 г.* София: Регалия-6. // **Aleksandrov 2017:** Aleksandrov, M. *Demografskata politika v zakonodatelstvoto na Bulgaria prez perioda 1879–1912 g.* Sofia: Regaliya-6.

Българско дружество Червен кръст 1925: Българско дружество Червен кръст. *Бежанският въпрос в България.* София. // **Bulgarsko druzhestvo Cherven krust 1925:** Bulgarsko druzhestvo Cherven krust. *Bezhanskiyat vupros v Bulgaria.* Sofia.

Вачков 2009: Вачков, Д, М. Иванов. *Българският външен дълг между двете световни войни (1919–1944 г.).* София: Българска народна банка. // **Vachkov 2009:** Vachkov, D, M. Ivanov. *Bulgarskiyat vunshen dolg mezhdu dvete svetovni voini (1919 – 1944 g.).* Sofia: Bulgarska narodna banka.

Дв. 160–15. X. 1926: Държавен вестник, № 160, 15 октомври 1926 г. // **Dv. 160 – 15. X. 1926:** Durzhaven vestnik, № 160, 15 oktombri 1926 g.

Димитров 1985: Димитров, Г. В. *Настаняване и оземляване на българските бежанци (1919 – 1939).* Благоевград: Висш педагогически институт. // **Dimitrov 1985:** Dimitrov, G. V. *Nastanyavane i ozemlyavane na bulgarskite bezhantsi (1919–1939).* Blagoevgrad: Vissh pedagogicheski institut.

Колева 2012: Колева, М. *Германската икономическа политика към България между двете световни войни 1919–1939 г.* София: Академично издателство „Марин Дринов“. // **Koleva 2012:** Koleva, M. *Germanskata ikonomicheska politika kum Bulgaria mezhdu dvete svetovni voini 1919–1939 g.* Sofia: Akademichno izdatelstvo “Marin Drinov“.

Косев 2019: Косев, Д. *Управлението на Андрей Ляпчев (1926–1931).* София: Захарий Стоянов. // **Kosev 2019:** Kosev, D. *Upravlenieto na Andrei Lyapchev (1926–1931).* Sofia: Zakhari Stoyanov.

Крамер 1925: Крамер, Л. *Днешното положение на българските бежанци.* София. // **Kramer 1925:** Kramer, L. *Dneshното polozhenie na bulgarskite bezhantsi.* Sofia.

Международно бюро на труда 1926: Международно бюро на труда. *Бежанците и условията на труда в България.* София: Хемус. // **Mezhdunarodno byuro na truda 1926:** Mezhdunarodno byuro na truda. *Bezantsite i usloviata na truda v Bulgaria.* Sofia: Nemus.

Приложения 1925/1926: *Приложения към стенографските дневници на XXI обикновено народно събрание ОНС, III редовна сесия, 1925/1926 г.* // **Prilozheniya 1925/1926:** *Prilozheniya kum stenografskite dnevnitsi na XXI obiknoveno narodno subranie ONS, III redovna sesiya, 1925/1926 g.*

Ст. дневници 24.09.1926: *Стенографски дневници на XXI обикновено народно събрание 21 ОНС, III редовна сесия, 132. заседание, 24.09.1926.* // **St. dnevnitsi 24.09.1926:** *Stenografski dnevnitsi na XXI obiknoveno narodno subranie 21 ONS, III redovna sesiya, 132. zasedanie, 24.09.1926.*

Ст. дневници 25.09.1926: *Стенографски дневници на XXI обикновено народно събрание 21 ОНС, III редовна сесия, 133. заседание, 25.09.1926.* // **St. dnevnit-**

si **25.09.1926:** *Stenografski dnevnitsi na XXI obiknoveno narodno subranie 21 ONS, III redovna sesiya*, 133. zasedanie, 25.09.1926.

Ст. дневници 27.09.1926: *Стенографски дневници на XXI обикновено народно събрание 21 ОНС, III редовна сесия*, 134. заседание, 27.09.1926. // **St. dnevnitsi 27.09.1926:** *Stenografski dnevnitsi na XXI obiknoveno narodno subranie 21 ONS, III redovna sesiya*, 134. zasedanie, 27.09.1926.

Ст. дневници 28.09.1926: *Стенографски дневници на XXI обикновено народно събрание 21 ОНС, III редовна сесия*, 135. заседание, 28.09.1926. // **St. dnevnitsi 28.09.1926:** *Stenografski dnevnitsi na XXI obiknoveno narodno subranie 21 ONS, III redovna sesiya*, 135. zasedanie, 28.09.1926.

Ст. дневници 29.09.1926: *Стенографски дневници на XXI обикновено народно събрание 21 ОНС, III редовна сесия*, 136. заседание, 29.09.1926. // **St. dnevnitsi 29.09.1926:** *Stenografski dnevnitsi na XXI obiknoveno narodno subranie 21 ONS, III redovna sesiya*, 136. zasedanie, 29.09.1926.

Ст. дневници 30.09.1926: *Стенографски дневници на XXI обикновено народно събрание 21 ОНС, III редовна сесия*, 137. заседание, 30.09.1926. // **St. dnevnitsi 30.09.1926:** *Stenografski dnevnitsi na XXI obiknoveno narodno subranie 21 ONS, III redovna sesiya*, 137. zasedanie, 30.09.1926.